

ضرورت‌های اجرای طرح هادی روستایی برای کاهش مشکلات شهری

چکیده

این تحقیق که برگرفته از طرح پژوهشی است بر اساس مطالعات میدانی و تکمیل پرسشنامه در روستاهای چناران صورت گرفته است. شاخصهای مورد بررسی با توجه به ابعاد طرحهای هادی (فیزیکی- کالبدی، اقتصادی- اجتماعی و زیست محیطی) تعیین شده و مورد ارزیابی قرار گرفته است. یافته های تحقیق نشان می دهد طرح هادی بیشترین اثرات را در بعد فیزیکی - کالبدی روستاها دارد. از جمله این تأثیرات، بهبود وضعیت معابر و بهبود وضعیت کالبدی، بهبود نسبی وضعیت مسکن و سطح رفاه و بهبود دسترسی و روابط عملکردی است. هرچند این طرحها در بعد اقتصادی- اجتماعی نتوانسته اثرات چشمگیری را به دنبال داشته باشد، اما در افزایش میل به ماندگاری جمعیت بخصوص نسل جوان موثر بوده است. اثرات غیر مستقیم اجرای موفق طرحهای هادی در کاهش مشکلات شهری بسیار موثر بوده و یکی از راهکارهای منطقه ای برای تعدیل مشکلات شهری است.

کلید واژه ها: طرح هادی، مشکلات شهری، توسعه روستایی

مقدمه و طرح مسئله

۱. عضو هیات علمی دانشگاه فردوسی مشهد

روستاها با توجه به نقش مهمی که در نظام تولید و اشتغال کشور دارند و گستردگی جغرافیایی و بعلاوه جمعیت قابل توجهی که دارند باید در نظام توسعه کشور از جایگاه ویژه ای برخوردار باشند. از همین روست که فعالیتهای عمران روستایی به عنوان بستر توسعه صرف نظر از کارایی و میزان موفقیتشان از اهمیت و سابقه نسبتاً طولانی برخوردارند. توجه به روستا و عمران روستا پس از انقلاب اسلامی گستردگی و جهت گیری نوینی یافت و موجب اجرای طرحهای عمرانی و خدماتی متعددی در سکونتگاههای روستایی گردید. در این میان، توجه به تأسیسات زیربنایی، خدمات عمومی و اصلاح کالبد و بافت روستاها سهم عمده ای را به خود اختصاص داده است؛ لذا تقویت بنیه و توان روستاها در این جهت می تواند تعدیل روند مهاجرت و کاهش مشکلات شهری را در پی داشته باشد. از جمله این برنامه های توسعه، طرح «هادی روستایی» است. طرح در هادی در ابعاد فیزیکی-کالبدی، اجتماعی-اقتصادی و زیست محیطی مطرح می شود. سؤالات اساسی تحقیق عبارت است:

۱. اجرای طرح هادی تا چه میزان در تثبیت جمعیت و ماندگاری نسل جوان روستا تأثیر داشته است؟
۲. اجرای طرح هادی تا چه حد در رفع نیازهای اساسی روستاییان و کاهش مراجعه به شهر مؤثر است؟
۳. اجرای طرحهای هادی تا چه میزان به شرایط بافت فیزیکی-کالبدی و مقاوم سازی مسکن روستاییان و بهداشت محیط روستا اثر گذار بوده است؟

روش تحقیق

روش تحقیق در این مطالعه توصیفی - تحلیلی است، بخش اصلی داده های مورد استفاده از طریق مطالعات میدانی و با ابزار پرسشنامه و مصاحبه و بخشی دیگر از طریق بررسی آمارهای موجود کتابخانه ای به دست آمده است. جامعه آماری در این تحقیق ۵ روستای شهرستان چناران انتخاب شده که طرح در آنها اجرا شده است. به منظور مطالعه بررسی اثرات اجرای طرحهای هادی روستایی و بررسی نظرات مختلف نسبت به این طرح ها در مطالعات میدانی سه گروه مورد پرسشگری قرار گرفته اند: گروه ساکنان

روستاهای مورد مطالعه، مسئولین محلی (شورا و دهیار) و گروه سوم تعدادی از کارشناسان مسئول بنیاد و مشاوران تهیه طرح‌های هادی روستاهای: محسن آباد، سرآسیاب، گلمکان، اخلمد و سید آباد روستاهای نمونه بوده است.

متغیرهای مورد مطالعه

با توجه به اینکه مهمترین ابعاد طرح‌های هادی بعد فیزیکی و کالبدی، اقتصادی- اجتماعی و محیطی را شامل می‌گردد، برای این منظور و برای بررسی اثرات طرح های هادی در بعد به بررسی شاخصهایی پرداخته شده است:

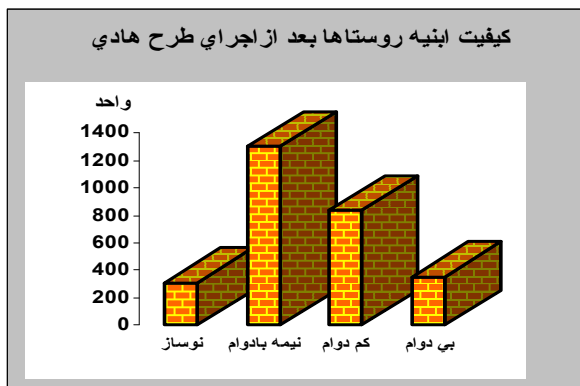
در بعد فیزیکی- کالبدی تأثیر اجرای طرح در بافت روستا و دسترس‌یها، بعد اقتصادی ارزش اراضی و اشتغال، از نظر تأثیر اجتماعی طرحها، شاخص جمعیت و مشارکت، در بعد زیست محیطی بهداشت مورد ارزیابی قرار گرفته است.

اثرات فیزیکی - کالبدی : بافت روستا بیانگر فرم و شکل و الگوی حاصل از تأثیرگذاری عوامل گوناگون در عرصه روستا و نحوه ارتباط و کنش متقابل این عناصر و ویژگیهاست (سعیدی، ۱۳۷۷: ۵۲) مشخصترین اثر طرح های هادی در روستاها دخالت طرح در بافت کالبدی روستاهاست، زیرا طرح هادی ابتدا به بازگشایی یک یا چند معبر اصلی روستا اقدام می‌کند که این امر اثراتی را بر بافت روستا از خود بر جا می‌گذارد. بافت روستا یکی از عوامل مهم در اجرای هر چه بهتر طرح است.

روستاهای نمونه در اثر اجرای طرح دچار تغییراتی در بافت خود شده اند و روستاهایی که دارای بافت متراکم و فشرده بوده، اجرای طرح نیز با مشکلاتی از قبیل تخریب بیشتر، عدم رضایت مالکین همراه بوده است اما روستای دارای بافت سازماندهی شده دچار تخریب کمی بوده و اجرای طرح با موفقیت بیشتری انجام گرفته است.

در اثر تخریب حاصل از اجرای طرح، افرادی که مسکن آنان دچار تخریب شده است، باید به نوسازی آن پردازند. در راستای نوسازی اغلب روستاییان از معماری به سبک

ساخت و سازهای شهری استفاده می کنند و از مصالحی که مقاوم می باشد اما هزینه های سنگینی را برای روستاییان به دنبال دارد استفاده از سنگهای تزئینی، سفال و سایر مصالح جدید از این قبیل است. در اجرای طرح هادی روستاهای نمونه ۳ درصد تخریب صورت گرفته است و در ازای آن ۳۱۰ واحد نوساز ساخته شده است، که این تعداد ۱۰ درصد از واحدهای مسکونی را به خود اختصاص می دهد.

نمودار شماره (۱): کیفیت ابنیه در روستاهای نمونه در حال حاضر

نوسازیهای جدید که در زمان اجرا وبعد از اجرای طرح هادی صورت گرفته باعث بهبود شاخص تراکم خانوار در واحد مسکونی شده است که این امر نشان دهنده بهبود در شرایط زندگی تلقی می گردد.

شاخص دیگر که مورد بررسی قرار گرفته است تراکم نفر در اتاق است و میزان تسهیلات در دسترس خانوار که این شاخص نشان می دهد تعداد اعضای استفاده کننده هر خانوار از هر اتاق در واحد مسکونی چقدر است که نسبت آن از تقسیم تعداد

اعضای خانوار بر تعداد اتاق‌ها بدست می‌آید. در روستاهای نمونه بدلیل تغییر سبک معماری به شهری و شبه شهری و تغییر معماری داخل منازل نیز از تعداد اتاقها کاسته شده و این نسبتها نشان می‌دهد که به طور متوسط از هر اتاق در هر واحد مسکونی بیش از دو نفر استفاده می‌کنند.

بیش از ۴۸ درصد از افرادی که در تحقیق مورد بررسی قرار گرفته اند، اعتقاد داشته اند که، نوسازی و بازسازی واحد مسکونی شان در حد خیلی زیاد و زیاد در سطح رفاه خانوار موثر بوده است و ۴۶ درصد در حد متوسط، و ۷ درصد آن را بی تاثیر ذکر کرده اند.

احداث شبکه معابر: ستون فقرات شبکه ارتباطی روستا محوری است که از جاده آسفالتی منشعب و تا منتهی الیه روستا امتداد می‌یابد، محور اصلی قابل مشاهده ترین مشخصه و نشانه اجرای طرح هادی در روستاهاست که در بافت اولیه روستا تغییراتی را به وجود می‌آورد احداث معابر در روستاهای مورد مطالعه باعث گسیختگی در بافت روستایی شده است. اجرای طرح باعث کاهش رفت و آمد به شهر شده است.

آشفته‌گی در بدنه بیرونی معابر: احداث معابر و اصلاح و بهسازی معابر در بافت روستا همراه با تخریب و عقب نشینی بوده است؛ از این رو در بسیاری از مواقع این تخریب‌ها و عقب نشینیها به طور کامل اجرا شده و یا در اثر اجرا زمین باقی مانده دیگر ارزش نوسازی نداشته و این چهره ای ناموزونی را بافت روستا داده است، بناهای تک افتاده که در اغلب روستاهای که طرح هادی در آنها به اجرا در آمده قابل مشاهده است؛ از جمله در روستاهای نمونه اسحاق آباد و اردوغش از این موارد دیده شده است.

عدم التزام به طرح و پیش بینی های آن: اجرای مجموعه پیشنهادهای طرحهای هادی صورت واقعیت به خود نمی‌گیرد، بلکه در بسیاری موارد اقدامات اجرایی انجام شده مسیری مغایر با پیش بینی های طرحها را می‌پیماید (یحیایی، ۱۳۷۳: ۲۲). به دلیل عدم واگذاری اراضی سمت توسعه روستاهای نمونه، تاکنون هیچ کدام از موارد پیشنهادی در این سمت به تحقق نرسیده و در خصوص کاربری مسکونی مردم روستاهای نمونه

در اراضی زراعی خود به ساخت و ساز پرداخته اند و یا کاربری مسکونی پیشنهادی مورد رضایت مردم واقع نشده است. از جمله کاربری مسکونی که در روستای نمونه در سمت توسعه پیشنهاد گردیده است که کمتر مورد قبول مردم است و در واحدهای ساخته شده کسی اسکان نیافته است، که دلایل آنها دوری از هسته اولیه روستا، عدم امنیت، دوری از امکانات ذکر کرده اند.

تغییر وسعت روستا: به طور آشکار اجرای طرحهای هادی باعث تغییراتی در روستاها می شود، ارائه پیشنهادات و اختصاص فضاهایی در طرح برای کاربریهای مورد نیاز باعث تغییر وسعت روستاها می گردد. همچنین مشخص کردن سمت توسعه، هدایت و توسعه فیزیکی - کالبدی در روستا باعث افزایش و تغییر وسعت روستاها نیز می گردد.

در روستاهای نمونه آن مقدار از کاربریهای پیشنهاد شده که به اجرا در آمده اند باعث افزایش وسعت روستاها گردیده است، که اگر کل پیشنهادات داده شده در طرح تحقق می یافت وسعت روستاها به طور حتم افزایش پیدا می کرد؛ اما با توجه به کاربریهای محقق شده وسعت روستاها اضافه گردیده است که بشرح جدول شماره (۲) است.

دسترسی به روابط و خدمات عملکردی: در این محور دو نکته مورد تأکید است که بعد از اجرای طرحهای هادی در روستاها اتفاق می افتد: اولاً "در مورد خدمات، دسترسی به آنها با استقرار در روستاها سهل تر می گردد و دوم در روستاهایی که نیز این خدمات استقرار ندارند با روابط عملکردی مناسب در فضا دسترسی به این خدمات نسبت به گذشته تسهیل می گردد. برای این منظور به بررسی میزان دسترسی به امکانات خدماتی در روستاهای نمونه پرداخته شده است. در رابطه با بهبود امکانات خدماتی طبق نظر سنجی به عمل آمده از مردم بیش از ۵۳ درصد از برخورداری امکانات رضایت داشته اند.

بررسی اثرات اجتماعی طرح هادی: برای بررسی اثرات اجتماعی دو محور جمعیت و مشارکت مورد بررسی قرار گرفته است.

جمعیت: با توجه به اهداف طرح هادی این اقدام اجرایی باید منجر به توسعه روستایی شده و بنابراین یکی از اساسی‌ترین نتایج آن، تثبیت جمعیت در نواحی روستایی باشد. این امر بدان معناست که جمعیت ساکن روستا به آن سطح از رفاه دست یافته که بر اساس آن ماندن در روستا را ترجیح دهد.

تحولات جمعیت: جمعیت روستاهای نمونه طی دهه ۷۵-۸۴ دارای تحولاتی گردیده است. سال اجرای طرح هادی برای روستاهای مورد مطالعه بعد از سال ۱۳۷۵ بوده است.

بررسی داده‌های جمعیتی در خصوص بعد خانوار در سطح روستاهای نمونه حاکی از کاهش بعد خانوار در طی سالهای ۶۵ تا ۸۴ است.

مهاجرت: بر اساس فرضیه تحقیق، طرح‌های هادی در جلوگیری از مهاجرت مؤثر است. بنابراین زمانی که یک نقطه جمعیتی مثل روستاها تحت تأثیر متغیری به نام طرح هادی قرار می‌گیرند باید دارای مشخصاتی شوند که از آن جمله مهاجر پذیری است، یا اینکه حداقل تبادل جمعیتی از روندی مثبت برخوردار شود به نحوی که عملاً دارای ثبات جمعیت گردد و در صورتی که روستا به هر علت، جمعیت خود را به صورت یکطرفه از دست دهد، به مفهوم وجود مشکلاتی در آن است.

مشارکت: به عقیده پیتر اوکلی بدون درک مفهوم مشارکت درک مفاهیمی مانند توسعه روستایی غیر ممکن است (محمود نژاد، ۱۳۷۰: ۳۱). مشارکت مردم می‌تواند از ابتدای تصمیم‌گیری آغاز و تا نهایت کار و ارزیابی ادامه یابد. با توجه به ماهیت طرح هادی این مشارکت به طور عمده می‌تواند در دو مرحله تهیه و اجرا تجلی یابد. (دارابی، ۱۳۷۸: ۵۶)، زیرا هدف نهایی از تهیه چنین طرح‌هایی بهبود شرایط اقتصادی و اجتماعی و زیستی مردم روستایی است و این روستاییان هستند که محور اصلی فعالیتها و برنامه ریزیها قرار دارند. پس هر طرحی برای مردم تهیه می‌گردد در صورتی که خواستها و تمایلات آنها را مورد توجه قرار دهد قطعاً "به دلیل مقبولیت عمومی از سوی مردم

هنگام اجرای آن مشکل کمتری پیش می آید (سرتیپی پور، ۱۳۷۹: ۸۳). طرح هادی در روستاهای مورد مطالعه با مشارکت چندانی از طرف مردم همراه نبوده است. بررسیها نشان می دهد که حدود ۲۷ درصد از مردم از طریق مالی و سایر موارد در اجرای طرح مشارکت داشته اند. علت عمده عدم مشارکت، نداشتن آگاهی از طرح و فوائد آن، عدم نظر خواهی از آنها، عدم علاقه به مشارکت ذکر شده است.

بررسی میزان تمایل مردم برای ماندن در روستا: نتایج بررسیهای میدانی نشان می دهد که بعد از اجرای طرح هادی، ۹۴ درصد از پاسخگویان روستای نمونه معتقدند که به میزان زیاد و خیلی زیاد تمایل به ماندن در روستا را دارند. نتایج نشان می دهد به همان نسبت که اجرای طرح بهتر انجام گرفته و موفقتر بوده است به همان میزان نیز تمایل مردم برای ماندن در روستاها بیشتر شده است.

اثرات اقتصادی طرحهای هادی

تغییر قیمت اراضی: یکی از اثرات اقتصادی حاصل از اجرای طرحهای هادی افزایش قیمت اراضی، اعم از اراضی زراعی، اراضی و مستغلات حاشیه محورهای تعریض شده و اراضی سمت توسعه است. در اینجا به بررسی قیمت اراضی قبل و بعد از اجرای طرحهای هادی پرداخته شده است. بررسیها نشان می دهد که ارزش هر متر مربع زمین در حاشیه و معبر اصلی برای زمین مسکونی نزدیک به دو برابر گردیده، اراضی تجاری نیز شامل این تغییر شده است. بررسیها در روستاهای مشابه در منطقه نشان دهنده آن است که قیمت زمین در آن روستاها نیز دارای روند صعودی بوده، اما میزان افزایش در روستاهایی که طرح هادی در آنها اجرا شده بیشتر است. در این روستاها همچنین قیمت اراضی در مسیرهایی که در معرض عقب نشینی قرار داشته اند به مراتب بیشتر بوده است. به عنوان مثال، قیمت هر متر مربع زمین زراعی، مسکونی و تجاری به ترتیب ۵۰ تا ۱۵۰ هزار ریال بوده که بعد از اجرای طرح به حدود ۱۰۰ و ۲۵۰۰ هزار ریال افزایش یافته است.

به طور کلی نمی توان به طور مستقیم تغییرات درآمد را به طرح هادی نسبت داد، زیرا طرح‌های هادی تنها به عوامل بیرونی اثر می گذارند تا به عوامل درونی که شامل سازمان تولید، شیوه کشت، نوع فعالیت و غیره که در بعد اقتصادی نمود دارند.

سنددار شدن املاک: یکی از اثرات اقتصادی طرح‌های هادی سنددار شدن املاک روستاییان بوده این امر ایجاد یک پشتوانه اقتصادی برای آنها بحساب می آید و احساس فقر تا حدودی از بین می رود. یکی از علل رضایت روستاییان از طرح هادی همین عامل بوده است.

اثرات زیست محیطی طرح‌های هادی: یکی از آثار مهم و مشخصه اصلی طرح‌های هادی آسفالت معابر است. این امر باعث کاهش آلودگی ناشی از گرد و عبار آن می شود. روستاهای نمونه نیز به دلیل شرایط خاصی که دارند از نظر وزش باد این امر برای آنها بسیار حائز اهمیت است.

بیشترین اثر اجرای طرح هادی در بهداشت روستا در خصوص جمع آوری زباله ها در بعد از اجرای طرح بوده است. البته هر چند که به طور نامنظم و ناقص صورت می گیرد، اما مردم از آن رضایت داشته اند. نتایج بررسی میدانی نشان می دهد که اجرای طرح در جمع آوری زباله و دفع آب‌های سطحی از محیط روستا مؤثر بوده است. در مجموع به نظر می رسد طرح‌های هادی در صورتی که خوب اجرا شوند می توانند موجبات تحرک اقتصادی و اجتماعی و بهبود وضعیت کالبدی را فراهم نمایند. اما در شرایط کنونی این طرح‌ها دارای ضمانت اجرا نیستند که مهمترین موارد عدم ضمانت اجرایی طرح‌های هادی عبارتند از؛ ۱. عدم تصرف اراضی که در طرح پیشنهاد شده و مشکل تملک قانونی دارد؛ ۲. عدم هماهنگی سایر دستگاه‌های مرتبط با طرح؛ ۳. عدم همکاری مردم و مشارکت مردم؛ ۴. آنچه که در طرح پیش بینی می شود در حد قانون است و عملاً" به آن عمل و اجرا نمی شود؛ ۵. دیگر آنکه بودجه کافی و اعتبار لازم برای این طرح‌ها بسیار کم است.

نتیجه گیری

به نظر می رسد اجرای طرحهای عمرانی باید به بهره برداریهای مختلف اقتصادی- اجتماعی و فیزیکی - کالبدی از این طرحها به افزایش منجر شود. اما متأسفانه در طرحهای عمرانی که از جمله آنها طرحهای هادی است تمام سیستمها (روستا) همسان فرض می شود و فرض بر این اقدامات مشابهی نیز برای آنها انجام می گیرد. طرحهای هادی صرفاً" در هدایت بعد فیزیکی- کالبدی و اصلاح معابر خلاصه می شود که آشکارترین اثر آن تسهیل در امر رفت و آمد است و این اصلاح و بهسازی معابر نتوانسته موفقیت لازم را در زمینه توسعه کسب کند، زیرا بحث عمده توسعه به بستر اقتصادی مناسب بر می گردد. در حالی که طرحهای هادی تنها به اصلاح ساختارها در بعد فیزیکی- کالبدی می پردازد. تغییرات حاصل از آن شامل افزایش روحیه مصرف گرای، کاهش توان تولید، وابستگی بیشتر به شهر، افزایش الگوی معماری شبه شهری، بروز نیازهای بیشتر، بالا رفتن سطح توقع مردم شده است. بنابراین می توان گفت بر اساس اهداف طرحهای هادی این طرحها به عنوان یک راهبرد نمی تواند به منظور توسعه روستایی به کار گرفته می شود، بلکه توسعه کالبدی و هدایت سمت و سوی توسعه در صورتی که بتوان زمینه های اجرای طرح را فراهم نمود مؤثر است. راهکارهای بهبود وضعیت اجرایی طرحهای هادی به شرح زیر پیشنهاد شده است:

۱. در ارائه پیشنهادات، مخصوصاً" برای کاربری مسکونی از مردم نظر سنجی بعمل آید تا از صرف هزینه های اضافی و بیهوده جلوگیری شود و این امر باعث احساس امنیت برای مردم خواهد بود.

۲. تملک مالکیتها یکی از مشکلات جدی این طرحها است برای این منظور ابتدا باید اشکالات مربوط به مالکیت ها را برطرف نمود بعد پیشنهادات را ارائه داد. مخصوصاً" در ارتباط با املاک خصوصی مردم باید با راهکارهای قانونی رضایت آنها را جلب نمود.

۳. برای تحقق بهتر پیشنهادات کاربریهای خدماتی در افق طرح وجود یک مصوبه قانونی برای هماهنگی با سایر دستگاهها از ضروریات است تا براساس بودجه آنها پیشنهادات داده شود، این امر از بالا بردن سطح توقع مردم از این طرحها می کاهد.

۴. نحوه مشارکت مردم در شرح خدمات مشخص شود و برای وارد کردن مردم به بحث برنامه ریزی این طرحها با ایجاد سازمانهای مردمی می توان کمک گرفت و یا طرحهای هادی به طرحهای مشارکتی تبدیل شوند تا از اقدامات پراکنده و غیر منسجم جلوگیری شود.

۵. برای بهبودی کامل ارائه خدمات زیست محیطی عمومی روستاها همیاری مردم از ضروریات است برای تحقق بیشتر این امر باید به اصلاح ساختار آموزش و ترویج به مردم روستاها و فرهنگ سازی پرداخته شود و یا روستاهای موفق در این امر تشویق بعمل آید.

۶. عدم اعتبار و بودجه کافی یکی از عوامل نیمه کاره ماندن طرحهای هادی و ایجاد فاصله زمانی بین تهیه و اجرای طرح است .

۷. عدم صحیح پیش بینی ها برای آینده روستاها بخصوص با توجه به شرایط آن روستا مشکلاتی را از جمله در زمینه افزایش ترافیک و مشکل کم عرضی خیابان بوجود می آورد که باید در این راستا مشاورین تهیه طرحهای هادی با دقت بیشتری عمل نمایند.

۸. عدم رعایت اصول فنی نیز در اجرای احداث معابر نیز مشکلاتی را به همراه دارد که باعث دوباره کاریها و افزایش هزینه ها نیز می گردد که دستگاه مجری باید در این زمینه ها توجه بیشتری مبذول نماید.

فهرست منابع و مآخذ

۱. اصلانی، رضا (۱۳۷۸) «ارزیابی رویکرد های توسعه روستایی ایران در پنجاه سال اخیر» مجموعه مقالات همایش پنجاه سال برنامه ریزی توسعه در ایران، مرکز تحقیقات اقتصاد ایران.
۲. بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، (۱۳۷۷)، گزارش طرح هادی روستاهای چناران
۳. جمعه پور، محمود، (۱۳۸۴) مقدمه ای بر برنامه ریزی توسعه روستایی: دیدگاهها و روشها، چاپ اول، انتشارات سمت، تابستان، تهران.
۴. جهاد کشاورزی استان خراسان رضوی، (۱۳۸۵) گزارش طرح ساماندهی اقتصادی، بخش طبیعی.
۵. جهاد سازندگی، گزارش طرحهای هادی روستاهای نمونه.
۶. رضوانی، محمد رضا، (۱۳۸۳) مقدمه ای بر برنامه ریزی توسعه روستایی در ایران، چاپ اول، نشر قومس، تهران.
۷. رهنما، محمد رحیم، (۱۳۷۵) ارزیابی طرحهای بهسازی روستایی در خراسان جهاد سازندگی استان خراسان، مشهد.
۸. سعیدی، عباس، (۱۳۷۷)، مبانی جغرافیای روستایی، انتشارات سمت، تهران.
۹. سرتیپی پور، محسن و همکاران، (۱۳۷۹) ارزیابی تهیه طرحهای هادی روستایی بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، تهران.
۱۰. مرکز آمار ایران، (۱۳۷۳ و ۱۳۸۱) نتایج سرشماری کارگاههای کشور، تهران.

۱۱. مرکز آمار ایران، (۱۳۷۵) نتایج تفصیلی سرشماری نفوس و مسکن.
۱۲. یحیایی ایله ای، احمد، (۱۳۷۳)، «عمران فیزیکی بخشی از فرآیند توسعه روستایی»، ماهنامه مسکن و انقلاب (یادداشت)، دی و بهمن، شماره ۶۰، ۹.